

ISSN 1999-4214

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№ 4/2021

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Нұр-Сұлтан, 2021

Нур-Султан, 2021

Nur-Sultan, 2021

Бас редакторы **Дауренбекова Л.Н.**
*филология ғылымдарының кандидаты, доцент Еуразия гуманитарлық институты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
*Философия докторы (PhD), доцент Еуразия гуманитарлық институты, Нұр-Сұлтан,
Қазақстан*

Редакция алқасы

- Аймұхамбет Ж.Ә.** ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Ақтаева К.** ф.ғ.д., проф., А. Мицкевич атынд. Польша университеті, Познань, Польша.
- Әбсадық А.А.** ф.ғ.д., проф., А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Бредихин С.Н.** ф.ғ.д., проф., Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** ф.ғ.к., доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей Қазақстан
- Ермекова Т.Н.** ф.ғ.д., проф., Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
- Есиркепова К.Қ.** ф.ғ.к., қауымдас. проф А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
- Жүсіпов Н.Қ.** ф.ғ.д., проф. Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
- Курбанова М.М.** ф.ғ.д., проф., Алишер Наваи атынд. Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
- Қамзабек Д.** ф.ғ.д., проф. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
- Құрысжан Л.Ә.** ф.ғ.д., проф., Ханкук шетелдік университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
- Онер М.** ф.ғ.д., проф., Эгей университеті, Измир, Туркия
- Пименова М.В.** ф.ғ.д., профессор Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** ф.ғ.д., проф., Казан федералды университеті, Казан, Татарстан, РФ

*Редакцияның мекенжайы: 010009, Нұр-Сұлтан қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігімен тіркелген № 1854-Ж 27.03.2001
Басуға 15.12.2021ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 86
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
*Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Нур-Султан, Казахстан*

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
*Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института, Нур-
Султан, Казахстан*

Редакционная коллегия

- Аймухамбет Ж.А.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Актаева К.** д.ф.н., проф., университет имени Адама Мицкевича в Познани, Познань, Польша.
- Абсадық А.А.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Бредихин С.Н.** д.ф.н., проф., Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
- Гайнуллина Ф.А.** к.ф.н., доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
- Ермекова Т.Н.** д.ф.н., проф., КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан
- Есиркепова К.К.** д.ф.н., проф. Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
- Жусипов Н.К.** д.ф.н., проф., Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
- Курбанова М.М.** д.ф.н., проф., Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
- Камзабек Д.** д.ф.н., проф., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
- Курысжан Л.А.** д.ф.н., проф., Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
- Онер М.** д.ф.н., проф., Эгейский университет, Измир, Турция
- Пименова М.В.** д.ф.н., проф., Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
- Сайфулина Ф.С.** д.ф.н., проф., Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

*Адрес редакции: 010009, г. Нур-Султан., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Вестник Евразийского гуманитарного института.

Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».

Зарегистрировано Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан № 1854-Ж 27.03.2001.

Подписано в печать 15.12.2021ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.

Тираж 200. Цена согласовано. Заказ №86

Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities
Institute, Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Aktayeva K. D.Ph.Sc., Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan,
Poland
- Absadyk A.A.** D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after
A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** D.Ph.Sc., Professor, North-Caucasus Federal University,
Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** C.Ph.Sc., Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey,
Kazakhstan
- Yermekova T.N.** D.Ph.Sc., Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University.
Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** D.Ph.Sc., Professor, Kostanay Regional University named after
A. Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** D.Ph.Sc., Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Kurbanova M.M. D.Ph.Sc., Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language
and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** D.Ph.Sc., Professor, L.N. Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan
Kartayeva A.M. D.Ph.Sc., Professor, East Kazakhstan University named after S.
Amanzholov, Oskemen, Republic of Kazakhstan
- Kuryszhan L.A.** D.Ph.Sc., Professor, Hankulc University of Foreign Languages, Seoul,
South Korea
- Oner M.** D.Ph.Sc., Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Pimenova M.V. D.Ph.Sc., Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S. D.Ph.Sc., Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Nur-Sultan., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

Registered by the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № 1854-Ж 27.03.2001.

Signed for printing 15.12.2021 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 86

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

АЮПОВА Г.К., ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ КОНЦЕПТ «ҚАРА
БАЛМАГАМБЕТОВА Ж.Т. ШАҢЫРАҚ» ДОМ В КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ
МИРА 6

ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ. Ә. НҮРПЕЙІСОВТИҢ «ҚАН МЕН ТЕР»
ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ «СӨЙЛЕЙТІН» КІСІ ЕСІМДЕРІ 14

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

БАЙТАНАСОВА Қ.М. ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ МЕКЕНШАҚ КОНЦЕПЦИЯСЫ 20

БАЛТОҒАЕВА Ж.Е. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНДАҒЫ ӨМІРМӘНДІК
КӨРКЕМ ОЙДЫҢ (ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМНІҢ)
ҚАЛЫПТАСУЫ 26

МҰСАЛЫЛ., АБАЙ ҚҰНАНБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ УАҚЫТ
ДАУТОВА Б. КОНЦЕПТІЛЕРІ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ҚЫЗМЕТІ 35

МҰСАЛЫ Л. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ АЛҒАШҚЫ СИМВОЛИСТ
АҚЫНДАР 43

ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

ҚҰТТЫМҰРАТОВА Ғ. Ғ. АЛТЫНСАРИННИҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ АЛҒАШҚЫ МЕКТЕПТЕР 53

АЗАТБАҚЫТ А.А., М. ӘУЕЗОВТИҢ ӘҢГІМЕ-ПОВЕСТЕРІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ... 63
КАРТАЕВА А.М.

САРЕКЕНОВА Қ.Қ. АБАЙ ҚҰНАНБАЙҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫ БОЙЫНША
ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМДІ ИГЕРУДІҢ МАҢЫЗЫ 71

С.Қ. ИМАНБЕРДИЕВА

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан (E-mail: imansaule@mail.ru)

Ә. НҮРПЕЙІСОВТІҢ «ҚАН МЕН ТЕР» ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ «СӨЙЛЕЙТІН» КІСІ ЕСІМДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» трилогиясындағы «сөйлейтін» кісі есімдері қарастырылған. Осы мәселені зерттеп жүрген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалып, антропонимдердің жалпы қызметі зерттелген. Ұлттық танымға сәйкес келетін әлемнің тілдік бейнесін автор «сөйлейтін» кісі есімдері арқылы жеткізуі айқындалған. Кісі есімдері мәтін түзушілік қызметінен тыс ақпараттық-стилистикалық қызметі анықталған. Автор шығармада жағымды/жағымсыз коннотациялы кісі есімдерін кейіпкер тұлғасы, болмысын ашу үшін қолданғаны ашылған. Шығармада сонымен бірге лақап аттардың да, кей тұстарында «сөйлейтін» кісі есімдерінің мағынасы автор тарапынан ашылғаны қарастырылып, оларды қолдану мақсаты айқындалған. Мақалада «сөйлейтін» кісі есімдері лексика-семантикалық тұрғыдан талданып, олардың мәтін түзушілік қызметінен басқа кейіпкерлердің тұлғасын ашудағы автор шеберлігі мысалдар негізінде дәйектелді. Сонымен бірге «сөйлейтін» есімді кейіпкерлерді суреттеуде автор барынша тәсілдерді, соның ішінде айрықша антитеза, теңеуді қолданғаны анықталған.

«Сөйлейтін» кісі есімдері кейіпкерлердің түр-әлпеті, яғни сыртқы пішіні емес, ішкі дүниесін ашу мақсатында қолданылуы мәтін идеясын айқындаудағы басты құрал болып табылады.

Түйін сөздер: антропоним, лақап ат, мәтін, қызмет, коннотация.

Кіріспе. Жалпы мәтін жүйесінде, мейлі ол көркем шығарма болсын, ғылыми трактат болсын, жалқы есімдер шығарманың жалпы мағыналық құрылымына қатысады, сол арқылы жалпы ұғыммен байланысты болады. Жалқы есімдер мәтін ішінде өздігінен емес, ұғым жүйесінде алатын орнына, яғни мәтін идеясына байланысты. Бұл тұрғыдан алғанда «сөйлейтін» антропонимдердің рөлі ерекше. Шығарма контексті негізінде басты кейіпкердің бейнесі, оның іс-әрекеті, тұрмысы, қатынас жасау әдебі, мінезі анықталады. Антропонимде анықталған «бет-бейнесі, мінезі» оның іс-әрекеті арқылы шығарманың өн бойында айқындалып отырады.

Кісі есімдері қоғам өмірінде маңызды рөл атқарады, себебі белгілі бір адамның сол қоғамның өкілі екендігін көрсететін, оны сол қоғамда жекелейтін тілдік бірлік – антропоним, яғни ол тек атау, жекелеу қызметі ғана емес, сонымен бірге идентификациялау қызметін де атқарады. Кез келген тіл өкілдері кісі есіміне (атауға) ерекше көңіл бөлген, себебі оның сыртында бірнеше себептері бар: 1) адамзат қоршаған ортаны тану барысында тылсым күштерге сенуден кейбір елдерде кісі есімдеріне қатысты табу қалыптасқан; 2) адамзаттың өзін-өзі тануы, соның нәтижесінде өзіне қандай да бір ерекшеліктерді телуге байланысты; 3) әр елдің мәдени құндылықтарына байланысты ат беру ерекшеліктері (мысалы, қазақ халқында Ұлбала, Төреқыз т.б.); 4) тек қазақ халқына ғана тән кісі есімін қысқарту (мәселен, Мәке, Әбеке, Төке т.б.); 5) әр халықтың ат беру ресми формуласының өзгермелі болуы; 6) антропонимдік жүйе бір семантикалық ерекшеліктеріне қарай әйел және еркек есімдері болып бөлінеді; 7) қоғамдағы жеке тұлғаны ажырату, яғни идентификациялау қызметінің болуы; 8) антропонимдік жүйеде кірме атаулардың енуі; 9) антропонимдік жүйедегі ресми және бейресми есімдердің ара-қатысы; 10) антропонимдердің белгілі бір жағдайда ерекше семантикалық реңкке ие болу

қасиеті, т.б.

Көркем шығармада кейіпкердің есімі о бастан оның мінезі, өмір сүрген кезеңі, кеңістігін анықтау мақсатында таңдалғандықтан өмірдегіге қарағанда бұл антропонимдердің осы қызметі айқынырақ көрініс береді. Сондықтан көркем шығармада тек бірегейлендіру қызметі ғана емес, сонымен бірге кейіпкердің мінезін анықтау қызметі де іске қосылады.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Мақала жазу барысында талдау, салыстыру, түсіндірмелі әдістер басшылыққа алынды.

Антропонимдердің осы қызметіне байланысты В.Д.Бондалетов мынадай түрлерін белгілейді: «атауыштық, идеологиялық, сипаттаушы, эстетикалық, символдық» [1]. Антропонимдердің атауыштық, яғни жекелеуші қызметі шығармада болғанымен, оны бірінші орынға шығарудың қажеті жоқ деп ой түйіндейді Ю.А.Карпенко [2]. А.Щетининнің пікірінше, көркем шығарма кейіпкерлерінің есімдерін таңдау екі қағидаға сүйенуі керек: «аталмыш тілдің ономастикалық жүйесіне енуі керек және белгілі бір кейіпкердің алдына қойып отырған міндеттерді шешуге көмектесуі керек» [3]. «Сөйлейтін» есімдердің басты қызметі ақпараттық-стилистикалық, яғни жалқы есімнің ақпараты логиялық, түсіндірмелі түрде беріледі, оны жеңіл сипаттап, сөзбен жеткізуге болады. Сол арқылы шығармадағы «сөйлейтін» кісі есімдері жалпы есімдерге жақын болады.

Шығу тегі айқын, ішкі формасы «сөйлейтін» жалқы есімдер көркем мәтінде тура уәжді болып келеді, яғни аталған кейіпкер, әлеуметтік тип, мінезі атау семантикасы немесе формасы арқылы «тура анықталатын» болып табылады. Мәселен, *Ториолақ бала, Жүзбай, Жылқыбай, Итбай, Алдаберген софы, Жөнеуіт хан, Қарақатын, Судыр Ахмет* т.б. *Құдайменде* байды ел арасы *Қаратаз* деп кемітіп атайтын. Аузы дуалы қарияның сол айтқаны елдің есінде қап, *Рәбіл* баланың атын жұрт әр саққа шаптырып: «*Қара Мөңке*», «*тоқпақбас Мөңке*», «*балықшы Мөңке*», – деп атап кетті т.б.

Лақап ат – көркем мәтін антропонимиясында тура немесе жанама семантикалық мағыналы ең уәждеделген түрі. «Сөйлейтін» тегі мен лақап аттарында бағалауыштық стилистикалық экспрессия этимологиялық мағынаның атауда айқын болуынан шығады. Бұл туралы В.А. Никонов жақсы жазған: «Сөйлейтін», «мағыналы» есімдер туралы көп жазылған. Бұл терминдер лексикалық негіздің этимологиялық мағынасы кейіпкердің мінезін бірден ашады: Правдин, Свиньин, Скотинин ... Бұл есімдер зұлымның немесе орта ғасырлық театр кейіпкерінің бетпердесі сияқты, көрермендер бірден кейіпкердің қандай екенін аңғарады. Мұндай тура мінездеме XVIII ғасырдың екінші жартысындағы орыс комедиясында көп кездеседі» [4].

Талқылау мен бақылау. Ә. Нұрпейісовтің «Қан мен тер» шығармасында «сөйлейтін» антропонимдер мейлінше көп қолданылған. Шығарма *Қарақатын* есімімен басталады, автор бұл кейіпкерге әдейі осы есімді таңдап алған. Бұл кейіпкер шығарманың өн бойында өзінің осы есімге лайық тұрпатын басқаша айтқанда «қорғап» шығады, яғни өсекшіл, ұрысқақ, тұмсығын әр іске тығатын, өзімшіл, басқаның ғана кемшілігін көретін, бір беткей әйел. Кейіпкердің есімін тек оның мінезі ғана емес, сонымен бірге түр-сипаты айқындай түседі, мысалы: «*Ақкемпір келініне бұрылып қарап еді, төсегінен жылан көргендей, тұла бойы тітіркеніп кетті. Арық әйелдің қан-сөлсіз беті қара сұр тастай қатып қапты. Қасы, кірпігі үйітілгендей, құйқасы шығып тұр. Аузы үлкен. Еріндері түрік. Қара кешке дейін салғыласып, ерінбей ұрысатын кейіп бар. Екі елі аласа маңдай мен қалақ қара бетінде рақымның ізі жоқ екен*».

Келесі кейіпкер – *Ақкемпір* қартайған анаға лайық сипатта берілген, автор мұны мынадай жолдармен берген: «*Қарт ананың жүзі көрінбейді. Тек ананың қақырадай биік ақ жаулығы ғана бозғылданады. Ақ жаулық тартқан тәкаппар басын шалқая ұстап, сыртын беріп отыр. Келіні тұрам дегенше Ақкемпір от жақты. ... Ел анасы болған кешегі қадірлі жан – Ақкемпірді еске алды: «тірісінде сыйламап еді, өлгесін де байғұстың артын дұрыстап күтпей отыр екен*».

Бұл кейіпкер *Қарақатынға* қарама-қарсы бағытта суреттеледі. Ол үйдің берекесін,

тыныштығын тілейді. Сонымен бірге «сөйлейтін» антропонимдерді жасауда автор жағымды коннотацияда «ақ», «кемпір» жалпы есімдерін қолданса, екінші кемпірді сипаттауда жағымсыз коннотацияда «қара», «қатын» жалпы есімдерін қолданылған. Мұны автор Қарақатын ойы арқылы әдемі жеткізе білген: *Осы жұрттың өзін Қарақатын, ал оны Ақкемпір деп атайтыны да есіне түсіп, күйініп кетті.*

Аталған антропонимдер мәтіндегі қолданысы арқылы оқырмандардың санасында жағымды немесе жағымсыз ой тудыратыны сөзсіз, бұл автордың бастапқы мақсатына жетудің бір жолы.

Дос «сөйлейтін» есімі шығармада оқырманның санасында бастапқыда апеллятив мағынасымен ассоциация тудырғанымен, кейіннен автор бұл кейіпкердің іс-әрекеті арқылы мүлде басқа пікір қалыптастырады: «Дос әзілге жоқ болатын. Дос Тәңірбергеннің аржақ ойын аңғармады. Қандай сөзді де тура қабылдайтын дәкір жан осы арада оған өз көңіліндегі ойын ашық айтты».

Шығарманың басты идеясын жеткізуде бүкіл ауыртпалық бас кейіпкер Еламанға жүктелген. Басты кейіпкер шығарманың басынан аяғына жеткенше ой-өрісі өсіп, ел қамын күйттеген нағыз азамат болып шығады. Аты затына сай бұл кейіпкер өзінің есімін ойы, ісі, келбеті, мінезі арқылы барынша ашқан: *«Ел боп еңсеңді көтере алмай-ақ, кез келгеннің табаны астында тапталып кете берер ме екенсің? – деді Еламан күрсініп.... Бірақ басқа түскеннің бәрін көрсең де, көнгенің қалай? Осы қазақ неге көнгіш? Мына сұрапыл соғыс тоқтап, мына халық титықтап қолынан қару түскенше, мына сұр шинельді солдат иығынан жұлып тастағанша әлі қанша қан төгіледі. Ел ұлтаны қазақ... Мал баққан момын халық болса да, баяғы арғы заманда батырлары көп бопты. Бір ғана осы өңірде Қөтібар батыр, Арыстан батыр, Есет батыр бопты. Еламанның да жетінші атасы Тойғожа деген батыр көрінеді. Көп соғыстың бірінде оң аяғын жуан саннан садақ көктеп кетіп, қансырап ұшына тиетін болған соң сынықшыға кескізіп тастапты. Сонан ел арасына «ақсақ бері» атанып кетті дейді. Ендеше, бұл ел қазір ғана қолына құрық, қауға ұстап мал соңында тірлік кешіп кетсе де, баяғы заманда іргесінен жау арылмай, ер-аза-маты ат үстінде жортуыл-жорықта күн кешкен. Сырты жуас көрінгенмен ер-азамат бойындағы ерлік ірілігі екі талай сын сағатта жарқ етіп бой көрсетеді. Еламан қай тұста осалдық көрсетті?».*

Автор бұл есімнің де жалпы есімге жақын екенін көрсетеді, басты мақсат – халықтың амандығы, яғни «ел», «аман» сөздері «сөйлейтін» антропонимде үйлесін тауып, халық қамын ойлау мақсатын айқындайды.

Басты кейіпкерді жақтаушы, қол үшін беруші кейіпкерлерді де автор ойластырған, олар: Сүйеу, Есбол. Олардың бірі Есбол кәрия Еламанның жақыны, естияр үлкені, яғни есімі айтып тұрғандай әулет Еламанның өзін-өзі танып, өмірдегі бағыт-бағдарын анықтағанға дейін Есболды ақылшы, жанашыры ретінде қалдырғандай. Сүйеу қарттың шығармадағы рөлін атвордың өзі анықтап бергендей: *«Еламанға Сүйеу қарттың да ықыласы басқа. Күйеу баласын «балықшы» деп атап, оған айтқан бар сөзін әзілге шаптырып, өзінен-өзі оқырынып күліп отырады. Жақсы көріп, әлде шынымен жек көріп отырғанын айыру қиын. Ондайда шал көңілін жалғыз Еламан ғана дәл танып, қажап айтқан әзілдің арғы жағынан әке жүрегінің ыстық ықыласын сезетін».* Ол қызы Ақбаланың күйеуі болғанынан емес, Еламанның адал жүрегі үшін жақсы көретін, оған дәлел – Кенжекейге үйленгеннен кейін балалар ағарған ішсін деп, жалғыз түйесін әкеп беруі.

«Сөйлейтін» есімдер қатарынан Мөңке есімін көруге болады, себебі дене бітіміне, төзімділігіне қарай бұл есімді оған екінші кейіпкер – Есбол таққан болатын: *«Ол Мөңкені баяғы бала кезінен біледі. Ел қыдырып жүріп бір жолы біраз адам түстеніп отырғанда бұлардың үстіне аласа, бірақ шойындай сом тұлғалы қара бала кіріп сәлем берді. Сонда оған көп ішінен Есбол назар аударып: «Мынау қай бала? Бадамшасын-ай өзінің. Көлдің тоқпақбас қара мөңкесіндей екен - деп жұртты ду күлдіріп еді. Аузы дуалы қарияның сол айтқаны елдің есінде қап, Рәбіл баланың атын жұрт әр саққа шаптырып: «Қара Мөңке»,*

«тоқпақбас Мөңке», «балықшы Мөңке», – деп атап кетті». Демек, антропонимдердің бейнелеуші рөлі апеллятив негізіндегі лексикалық мағынаға байланысты болады.

Нәтижелер. Антропонимдердің ішкі формасы «сөйлейтін», анық этимологиялық мағыналы жалқы есімдер көркем мәтінде тура уәжелген болады, яғни аталатын кейіпкерді мінезі, әлеуметтік жағдайына қарай «тура сипаттайды».

Шығармада ерекше орын алатын кейіпкерлердің бірі – Судыр Ахмет. Бұл істі тындырмай, бос сөйлейтін, заты нашар тұлғаға тағылған есім. Тіптен екінші компоненті түсіп қалып, *Судырақ* деп нағыз сипаттаушы компонентімен аталып та жүреді. Мұны автор мынадай жолдармен берген: «*Судыр Ахмет оңаша қалғасын жидені бүлдіріп алғанын көрді.*

- *Судыр Ахметтен сұрауың зой, – деді Рай күліп. – Ол байғұс, сені талай ізге салар еді-ау!*

- *Қой, қой, жарқыным. Жағына жылан жұмыртқаласын, ол Судырақтың, - деді».*

Шығарма авторының бояуын келістіре жасаған образы – Судыр Ахмет, көк мылжың, қуыс кеуде, есі кірмеген пәруайсыз жан. Еңбекке қыры жоқтығы жағынан Қалау мен Төлеуге ұқсас. Айырмашылығы – қолынан дәнеңе келмейтін. Бір бақаннан бір қазық шығара алмайтын, қандай да іске орашолақ, бос белбеу. Бар жақсылықтан жұрдай, бар кеселді мойнына артқан сорлы тәлкекке ұшырайды да жүреді.

Келесі «сөйлейтін» есімдер қатарына *Тәңірберген, Алдаберген, Құдайменде, Жасағанберген, Құдайбергенді* жатқызуға болады. Олардың әлеуметтік жағдайы да сол кезеңге сай және мұны басқа кейіпкерлер сөзі арқылы автор жақсы жеткізе білген: - *Құдайменде деген болыс бар емес пе?*

- *Аты қалай еді, патшағардың?! – деді кемпір күбірлеп.*

Осыдан кейін сүт пісірімдей үнсіз отырды да, кенет өзінен өзі осқырына мырс етіп, - Құдайберген деді? Бұл күшігі – Құдайберген... Әкесі – Тәңірберген. Ал, ал, әнебіреулер Алдаберген... Жасағанберген ... – деп ызалы сөздер алқымына тығылғандай, үзіп-үзіп сөйледі. – Әй-әй, о несі? О несі екен?... Абыралы аулының балаларын Құдай береді... Алла береді ... Тәңір береді ... Жасаған береді ... Әй, сонда біздің балаларымызды кім берген екен? О несі, әй?

В.Зейбике «сөйлейтін» есімдерді төрт топқа бөлген, соның негізінде шығарма бойынша келесі мысалдарды келтіруге болады [5]:

1. Этимологиясы есім иесінің ерекше қасиеті, түрі немесе болашақ тағдырына сілтейтін барлық ерекше есімдер. Мәселен, *Қарақатын, Судырақ, Мөңке, Ақкемпір т.б.*

2. Қалыптасқан есімдерге сілтеу арқылы, соған телу, жамау, жан бітіру. Мысалы, *Напалеонсымақтар, Гаргантюа, Рябушинский, Рокфеллер т.б.*

3. Дыбыстық қабаты оқырмандарда қандай да бір ассоциация тудыратын дыбыстық-символдық есімдер. Мысалы, *Құдайменде, Темірке т.б.*

4. Діни, ұлттық, әлеуметтік белгісіне немесе қоғамның белгілі бір әлеуметтік тобына тән таптастырушы кісі есімдері. Мәселен, *Тәңірберген, Жасағанберген, Алдаберген, Құдайберген, Мыңбай, Жүзбай, Жылқыбай т.б.*

Қорытынды. Көркем шығарма антропонимиясы мен ақиқат өмірдегі антропонимдердің қатынасында едәуір алшақтық бар, себебі топонимдер мен басқа да жеке есімдер таңдауда автор болмыспен шектелуі мүмкін немесе одан еркін, ал антропонимдерді таңдауда толығымен еркін, алайда жазушы, узус, шығарма міндеттері, идеясына байланысты еркіндігі шектеулі. Осы тұрғыдан алғанда Ж. Баласағұн «Құтты білік» шығармасында антропонимдерді ақиқатпен байланыстыра отырып, өз идеясымен ұштастыра пайдалана білген.

Көркем шығарма – бұл жеке есімдер қызмет атқаратын ерекше аясы. Мәтінде сөздер ақиқат және суреттелетін бейақиқат, қазіргі әдеби тіл және көркем шығарма тілімен сабақтасып жатыр. Оқырманның сөздің ассоциативті байланысын жаңадан қалыптастыруына әсер етеді, бұл семантикасын, сөздер бір уақытта объективті шындық пен жазушы жасаған көркем әлемді білдіретін болғандықтан автордың шығарма идеясын қайта қарауға ықпал етеді. Бұл жағдайда жеке есімдер көркем сөз құралы жүйесінде құнды компоненті болып

табылады. Сөздер, фразалар және олардың көркем мәтінде байланысы нақты көп функционалдықта ие. Ойдан шығарылған оқиғалар мен ойдан шығарылған әлемді ақиқат өмірге ұқсастығына қарай бейнелеу арқылы олар әлем ішіндегі өзара байланыспен қатар, ақиқат әлемге аналогын да түзейді. Мұндай сана ерекшелігі, мысалы, өз тәжірибесі мен қалыптасқан теория, сонымен қатар ақиқат болмыстағы индивидуумның ісі бойынша кейіпкердің әрекетін талқылайды. Сонымен бірге өз сезімін ақиқаттағы қоршаған нысандарға да, көркем бейнелерге де бірдей білдіру адамға тән. Осының арқасында кейіпкерлер, эпизодтар, мәтін бөліктері ассоциация түрінде тұтас бір ұғыммен байланыстырылуы мүмкін, сонымен бірге символдық, мифтік, идеологиялық және психологиялық мәнге ие болуы мүмкін.

Тарихи мәтіннің семантиканың құрылымында көркем шығарма авторының ойын ашуда өзіндік бір кілт болып табылатын жеке есімдер қызығушылық тудырады.

Әрине, әр жазушы атауды таңдағанда экспрессивті реңк беруіне әсер ететін оның фонемикасына, морфемикасына назар аударады. Атау таңдауда автор әлеуметтік, ұлттық, жас мөлшері туралы ақпарат беруге болатын жалпы қабылданған формула, ақиқат есімдер жиынтығына сүйенеді. Сонымен бірге антропонимдердің құрамы мен тіркесі көркем мәтін авторының әлеуметтік және эстетикалық позицияны жазушының жалпы мәдениеті мен кейіпкер ортасының мәдениетіне байланысты. Бұл тұрғыдан алғанда жазушы Ә.Нұрпейісов шығарманы «сөйлейтін» кісі есімдері негізінде тамаша құра білген. Әр антропоним өзіне тән қызметті атқарады. Автор «сөйлейтін» кісі есімдері негізінде ұлттық болмысты, халықтың өтпелі кезеңдегі жағдайын және әр кейіпкердің өз есіміне тән әрекеттерін тамаша үйлестіре білген. Жай ғана үйлестіріп қоймаған, өзге кейіпкерлер немесе сол кейіпкердің өзіне «сөйлейтін» есімін тағдырына байланыстыра талқылатып, мағынасын аштыра білген.

Ақын-жазушылар шығармасы негізінде «сөйлейтін» кісі есімдер тізбесін жасап, жалпы қазақ халқының ұлттық әлемнің тілдік бейнесін анықтау, халық тарихында орын алған оқиғалардың «сөйлейтін» кісі есімдерінің қалыптасуына ықпал анықтау.

Әдебиеттер

1. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
2. Карпенко Ю.О. Назватвору як объект ономастики (Переважно на матеріалі творчості Миколи Бажана) // Повідомлення Укр. Ономаст. Коміс. – Київ, 1975, вып. 13. – С. 3-10.
3. Щетинин Л.М. Актуальные проблемы прикладной ономастики. Монография. / Л.М. Щетинин. Ростов-на-Дону: РЮИ МВД России, 1999 – 56 с.
4. Никонов В.А. Имена персонажей. – М.: Наука, 1965. – 413 с.
5. Seibicke, W Die Personenamen im Deutschen: Eine Einführung. – 2. Überarb. Auflage. – Berlin; New York, 2008. – 235 p.

С.К. ИМАНБЕРДИЕВА

Казахского агротехнического университета имени С.Сейфуллина,
Нур-Султан, Казахстан

«ГОВОРЯЩИЕ» ИМЕНА В ТРИЛОГИИ А. НУРПЕЙСОВА «КРОВЬ И ПОТ»

Аннотация. В статье исследуются «говорящие» имена персонажей трилогии А. Нурпейсова «Кровь и пот». На основе обзора работ ученых, освещающих эту проблему, изучаются общие функции антропонимов. Выявлено использование автором сугубо национальных «говорящих» имен персонажей для раскрытия языковой картины мира.

Помимо текстообразующей функции антропонимов определены информационно-стилистические функции. В статье показано, что автор использует имена людей с положительной / отрицательной коннотацией, чтобы раскрыть сущность и характер персонажей.

Также раскрывается цель автора произведения, специально раскрывающего значение прозвищ и «говорящих» имен. В статье проведен лексико-семантический анализ «говорящих» имен, на основе примеров выявлено мастерство автора в раскрытии образа персонажа. Кроме того автор в описании персонаж с «говорящими» именами использовал такие приемы как антитеза, сравнение и др.

Определили, что использование «говорящих» имен (для раскрытия не только внешних данных персонажей, но и внутренних) является основным приёмом произведения.

Ключевые слова: антропоним, прозвища, текст, функция, коннотация.

S.K IMANBERDIYEVA

S.Seifullin Kazakh AgroTechnical university, Nur-Sultan, Kazakhstan

«TALKING» PERSONAL NAMES OF THE TRILOGY A. NURPEISOVA «BLOOD AND SWEAT»

Abstract. The article is devoted to the «speaking» names of the characters in A. Nurpeisov's trilogy «Blood and Sweat». On the basis of a review of the works of scientists illuminating this problem, the general functions of antroponyms are studied. The author reveals the use of purely national «speaking» names of characters to reveal the linguistic picture of the world. In addition to the text-forming function of antroponyms, informational and stylistic functions have been determined. The author uses the names of people with positive / negative connotations to reveal the essence and nature of the characters. Also, the purpose of the author of the work is revealed, who deliberately reveals the meaning of nicknames and «speaking» names. The article provides a lexical and semantic analysis of «speaking» names, based on examples, the author's skill in revealing the character's image is revealed. In addition, the author in the description of a character with «speaking» names used such techniques as antithesis, comparison, etc.

It was determined that the use of «speaking» names in the work to reveal not only the external data of the characters, but also the internal ones, is the main means.

Key words: antroponym, nickname, text, function, connotation.

References

1. Bondaletov V.D. Russkaja onomastika. – М.: Prosveshhenie, 1983. – 224 s.
2. Karpenko Ju.O. Nazvatvoru jak ob#ekt onomastiki (Perevazhno na materialitvorchosti Mikoli Bazhana) // PovidomlennjaUkr. Onomast. Komis. – Kiiv, 1975, vyp. 13. – S. 3-10.
3. Shhetinin, L.M. Aktual'nye problemy prikladnoj onomastiki. Monografija* Tekst. / L.M. Shhetinin. Rostov-na-Donu: RJuI MVD Rossii; 1999. – 56 s.
4. Nikonov V.A. Imena personazhej. – М., 1965. – S. 413.
5. Seibicke, W Die PersonenamenimDeutschen: EineEinfuhrung. – 2 Uberard. Auflage. – Berlin; NewYork, 2008. – 235 p.

Автор жайлы мәлімет:

Иманбердиева Сәуле Құрманбайқызы – ф.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Иманбердиева Сауле Курманбаевна – профессор Казахского агротехнического университета имени С. Сейфуллина, д.ф.н., Нур-Султан, Казахстан

Imanberdiyeva Saule Kurmanbayevna – professor of the S. Seifullin Kazakh AgroTechnical university, doctor of philology, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Техникалық редактор: **М. Аманғазықызы**
Компьютерде беттеген: **А.С. Сыздыкова**

Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ.
2021. – 4. – Нұр-Сұлтан: ЕАГИ. 78 б.

Жарияланған материалдар автордың көзқарасын білдіреді, олар журналдың редакциялық алқасының пікірімен сәйкес келмеуі мүмкін. Жарияланымдардағы деректер мен мәліметтердің дұрыстығына автор жауап береді.